

કુન્દનિકા કાપડિયા
(જન્મ : ૧૧-૧-૧૯૨૭)

કુન્દનિકા પરમાનંદ કાપડિયાનો જન્મ લિબીમાં થયો હતો. મુખ્યત્વે વાર્તા, નવલકથા, નિબંધ અને અનુવાદમાં તેમનું અર્પણ રહ્યું છે. ‘પ્રેમનાં આંસુ’, ‘વધુ ને વધુ સુંદર’, ‘કાગળની હોડી’, ‘જવા દઈશું તમને’ વગેરે તેમના જાણીતા વાર્તાસંગ્રહો છે. ‘પરોઢ થતાં પહેલાં’, ‘અગન-પિપાસા’ અને ‘સાત પગલાં આકાશમાં’ વગેરે તેમની પ્રચ્છાત નવલકથાઓ છે. તેમણે બિન્નબિન્ન વિષયના કેટલાક સુંદર લેખો પણ આપ્યા છે.

કોઈ અનાથ બાળકને પણ જો અખૂટ સ્નેહથી ઉછેરવામાં આવે તો તે સ્વજનથી પણ વિશેષ મમત્વ અને પ્રેમ અર્પે છે એ રહસ્યને લેખિકાએ આ વાર્તામાં કૌશલપૂર્વક સૂચવ્યું છે. જિદુનાથે સોળ વર્ષ પહેલાં અનાથ નવજાત બાળકીને પોતાની પૌત્રી ગણીને પાળીપોખી તેથી કલ્યાણીને માટે એકલવાયું જીવન ગુજારતો જિદુનાથ અભિન્ન એવો ‘દાદાજી’ બની ગયો. લેખિકાએ કલ્યાણી અને જિદુનાથ કેવાં એકમેકનો આધાર બની ગયાં છે તેનું ભાવવાહી આલેખન કર્યું છે. બંને પાત્રોના ઉદ્ગારોમાં, મનોવ્યાપારોમાં અને વ્યવહારોમાં એમના ઊંડા સ્નેહનું દર્શન કરાયું છે. વાર્તાલેખિકા અહીં કલ્યાણી સોળ વરસે પરણીને સાસરે જતાં અડયેથી પાછી દાદાજી પાસે આવે છે એવા વાર્તાવસ્તુના વળાંક માટે પેલા રેકડીવાળા અને તેની સ્નેહાળ પૌત્રીનો ઉપરસંગ મૂકીને મમતાભર્યા સ્નેહનું મહત્વ સ્થાપે છે. લેખિકાએ કેન્દ્રવર્તી ભાવપરિસ્થિતિ, પાત્રોની મનઃસ્થિતિઓ અને પ્રસંગમાં આવતા પલટાની ઔચિત્યપૂર્વક માવજત કરી છે.

‘કલ્યાણી...!’ જિદુનાથે કંઈક ધૂજતા સ્વરે બૂમ પાડી.

‘આવી, દાદાજી...’ અંદરથી કલ્યાણીએ ઉત્તર આપ્યો અને ઝટપટ એનું કામ છોડીને બહાર આવી. જિદુનાથના હાથમાંથી વસ્તુઓ લઈ લેતાં હુઃખી થઈને તે બોલી : “તબિયત જરાય સારી નથી, દાદાજી! શા માટે આટલી બધી મહેનત કરો છો?”

દર્દને દબાવી જિદુનાથ ફિક્કું હસ્યો. કોમળ કંઠે એણે કહ્યું : ‘મહેનત તો કરવી જ પડે ને બેટી! લગ્નનો દિવસ હવે દૂર નથી. કામ ન કરું તો કેમ ચાલે, કહે જોઉં?’

કલ્યાણીનું મોં પડી ગયું. કશું બોલ્યા વગર બધી વસ્તુઓ લઈને ચૂપચાપ એ અંદર ચાલી ગઈ.

એને જતી જોઈને જિદુનાથે એક નિઃશાસ મૂક્યો અને પછી ધીરે ધીરે એ અંદર આવી બેઠા.

જીવનની પાનખર હવે આવી પહોંચી છે. સુક્કા થઈ ગયેલા આ ખખડધજ વૃક્ષને ઢળી પડવાને હવે વાર નથી રહી. એવે ટાણે જ જાણે અચ્યાનક પાણી સીચી-સીચીને એમને કોઈ નવજીવન આપવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યું છે, પાણી ઓછું પડે ત્યારે આંસુ સારીનેય મૂળિયાંને જીવતાં રાખવાના અથાક પ્રયાસો આદરી રહ્યું છે. જિદુનાથનું મન ખિન્ન થઈ ગયું.

સોળ વરસ પહેલાંની વાત એમને નજર સમક્ષ તરવરવા લાગી. એક દી વહેલી સવારે નદીકિનારે ફરવા જતાં મળેલા એક તરતના જન્મેલા બાળકને કેવળ અનુકૂળાથી પ્રેરાઈને એ ઘેર લાવ્યા હતા. પોતે તો જીવનમાં પચાસ વરસ સુધી એકલરામની બેફિકર મસ્ત જિંદગી ગાળી હતી, પણ એમના પર જે-જે મમતા રાખતાં હતાં એ તમામ પર શ્રદ્ધા રાખીને એ પેલી બાળકીને પોતાની સાથે લઈ આવ્યા હતાં. પેલાં નંદુબહેન, રેવાબહેન, કાશીમા - સહુ કેટલાં બલાં હતાં! પણ એમાંથી કોઈએ એ બાળકને રાખવાની ને પાળવાની હા પાડી નહોતી. હા-ઘસીને સ્પષ્ટ ના પાડી દીધી હતી. ઉપરથી એક-બે કડવાં વચ્ચો પણ સંભળાવ્યાં હતાં. જાણે બાળકના જીવનનાં મૂલ્ય માબાપની કાયદેસરતા પર જ અવલંબેલાં હતાં, જીવનનો જીવન તરીકે ત્યાં કોઈ સ્વીકાર નહોતો.

જિદુનાથને બધું યાદ આવવા લાગ્યું. બધેથી જાકારો મેળવીને નિરાશ હૈયે, અસૂજ મને એ ઘેર પાછા ફર્યા હતા. પોતાના પરિચિતોમાં પોતે જે શ્રદ્ધા આરોપી એ કેવળ અજ્ઞાનનું જ બીજું સ્વરૂપ હતું એવું સ્પષ્ટ સમજને નંદવાઈ ગયેલી આશાએ એ પાછા ફર્યા ત્યારે બપોર પડી ગઈ હતી. આ જ ખાટલા પર બાળકીને સુવાડી, એની સામે અનિમેષ નયને તાકીને એ ક્યાંય સુધી ઊભા રહ્યા હતા. જ્યારે છોકરી રડી ત્યારે ચમકીને એ ભાનમાં આવ્યા હતા અને દૂધ લેવા જલદી નીચે ઊતરી પડ્યા હતા.

દિવસો ને રાત્રિઓ ત્યાર પછી વીતતાં ચાલ્યાં છે. બીજમાંથી અંકુર, અંકુરમાંથી છોડ, ને વધતાં-વધતાં આજે કલ્યાણી એક સોહામણી ફૂલવેલ બની ગઈ છે. આ બુઢી આદમીના પ્રાણને એણો સ્નેહને જુલે જુલાવ્યો છે. જીજીજીણી એણી કાળજીને લઈને એમને અવશ બનાવી મૂક્યા છે.

કલ્યાણી કોઈ પરાઈ કન્યા છે, કુળ કે ઘરબાર વગરની માતાપિતાથી ત્યજાપેલી કન્યા છે એ વાત સમયલીન સ્મૃતિ સરખી થઈ ગઈ છે. આજ કલ્યાણીના દેહ પર પણ વસંતફૂલની મહેક પ્રગટી ઉઠી છે, પણ એના જીવનની તમામ કેડીઓ જાણો જુદે જુદે માર્ગ જૂદીને આખરે દાદાના અસીમ સ્નેહ-સાગરે જ વિલીન થાય છે. એને ખબર નથી પોતે કોણ છે, પોતાનાં માતા-પિતા કોણ છે. જન્મના પ્રારંભે પોતાને કારણે જિદુનાથને પરિચિતો તરફથી કાંઈક સહન કરવું પડ્યું છે અને એને જ કારણે એ લગભગ એકલા જેવા રહે છે એ વાતનીય એને ખબર નથી. બહારના લોકો સાથે જિદુનાથ બહુ હળતામળતા નથી એટલે કદાચ દુનિયાના વિશાળ પટ પર કલ્યાણી માત્ર એક જ વ્યક્તિને ઓળખે છે. દાદાજી એના માથા પરનું આસમાન છે, પગ નીચેની સુગંધિત ધરતી છે, એની આંખો સામેનો પ્યારો સમુદ્ર છે, એના દેહને સ્પર્શની ચાલી જતી મધુર હવા છે. દાદાજી એના જીવનનો આધાર છે. એનું સર્વસ્વ છે.

જિદુનાથના મનમાંથી હવે રહીરહીને સ્નેહનાં પૂર પ્રગટી ઉઠ્યાં છે. કલ્યાણીને એ આવા કોઈ ઘ્યાલ વગર જ ઉછેરતા આવ્યા હતા. પોતાને નહિ આવડે એવા ડરથી ઉલટું એમણે વધુ ને વધુ કાળજીપૂર્વક એનું જતન કર્યું હતું પણ અજાણપણે એ જેને પાળતા-પોષતા આવ્યા હતા એનામાં એ પોતાની જાતને જ પરોવી રહ્યા હતા એ વાતની એમને છેક હવે ખબર પડી છે. સાન્નિધ્યમાં જેનું સ્વરૂપ નહોતું સમજાયું એને આજ વિદાયની વેદના-જવાણાના અજવાળામાં એ સ્પષ્ટપણે સમજી રહ્યા છે.

આ બધું આંખ બંધ કરીને વિચારતાં એકાએક ચોકી જવાય છે, પણ સાચેસાચું ખુલ્લી આંખે આટલા દિવસથી જીવે જવાતી જિંદગીમાં જે અકલ્ય હતું, એ બધું જ તદ્દન જ સંગત અને સ્વાભાવિક બનીને ગોઠવાઈ ગયું છે. જાણો આમ બનવા સિવાય બીજું કશું બનવાનું કદી શક્ય જ નહોતું.

જિદુનાથની તબિયત હવે તદ્દન ખરાબ થઈ ગઈ હતી. કલ્યાણીના લગ્નની વાટ જોઈને જ એ જાણો જીવી રહ્યા હતા. કલ્યાણી હજી તો તદ્દન બાળક જેવી ભોળી, સરલ, નિર્મળ હતી. લગ્નના વ્યાપક અર્થ વિશે એક કાંઈ સમજતી નહોતી, પણ હવે મોદું કરવાનું પાલવે એમ નહોતું. અત્યંત ઝડપથી જિદુનાથ જીવનશક્તિ ગુમાવી રહ્યા હતા.

એક દિવસ કલ્યાણી ખાટલા પર બેસીને જિદુનાથનું માયું દબાવી રહી હતી. બંધ આંખે જ જિદુનાથે પૂછ્યું: ‘કલ્યાણી, હવે હું ખૂબ ઘરડો થયો છું. લોકો કહે છે, માણસ ઘરડો થાય એટલે એણે સંન્યાસી બનીને હિમાલય બાજુ ચાલ્યા જવું જોઈએ. હું જાઉં તો તને ગમશે ને?’

ઉજ્જવલ હાસ્યથી બેઉ આંખોને ભરીને કલ્યાણી બોલી : ‘ગમશે જ તો દાદાજી! કહો કયારે જઈશું?’

જિદુનાથે નિઃશાસ મૂક્યો : ‘તારાથી સાથે ન અવાય બેટા, હું તો મારે મારે કહું છું.’

કલ્યાણીનું મન મ્લાન થઈ ગયું. પળવાર રહીને એ બોલી : ‘તમે મને એકલી મૂકીને જશો, દાદાજી?’

‘તારાં લગ્ન થશો, બેટા! પછી તું એકલી નહિ રહે. જે ગામ તારાં લગ્ન થશો એ ગામ તું આ બધું છોડીને ચાલી જશો. ત્યાં નવાં લોકો હશે, પણ એ બધાં તને પ્રેમથી રાખશે.’

કશાય ઘ્યાલ વગર એમ ને એમ જ કલ્યાણી બોલી ગઈ :

‘તમે પણ સાથે આવશો ને, દાદાજી?’

‘મારાથી સાથે ન અવાય, બેટા!’ જિદુનાથ સ્નેહકરૂણ કંઠે બોલ્યા. કલ્યાણી ઘરીક શાંત રહી. થોડી વાર પછી બોલી : ‘મારે લગ્ન નથી કરવાં, દાદાજી! તમને છોડી હું ક્યાંય નહિ જાઉં. શું કામ તમે મારાં લગ્ન કરો છો?’

જિદુનાથની બંધ આંખોમાંથી ગરમ આંસુ જરવા લાગ્યાં. બીજી બાજુએ મોં ફેરવી લઈને એ શાંત સૂઈ રહ્યા. હાય રે જે જિંદગી તદ્દન મુક્ત હતી, કોઈનાયે સ્નેહના બંધનમાં જકડાયા વગરની હતી, એ જ જિંદગીની

આસપાસ આ શાના તાણાવાળા વીટળાઈ વળ્યા છે? કોણ કરુણ કંઠે ‘દાદાજી, દાદાજી,’ પુકારીને પિંજરામાં કઢી ન પુરાયેલા એમના ચંચળ પ્રાણને આમ બાંધી રહ્યું છે?

*

લગ્ન નક્કી થઈ ગયાં છે. દિવસો હવે બહુ દૂર નથી રહ્યા. જિદુનાથે એમની તમામ મિલકત આમાં વાપરી નાખવાનું નક્કી કર્યું છે. રોજરોજ એ કલ્યાણી માટે નવતર વસ્તુઓ લઈ આવે છે, પણ કલ્યાણી મૂંગી થઈ ગઈ છે. સુંદર વસ્તુઓ જોઈને એના મનમાં આનંદ પ્રગટો નથી. શ્રાવણની વાદળકાળી રાત જેવી ઉદાસી એના ચહેરાને છાઈ રહી છે.

એના મોં સામે જોઈને જિદુનાથનું દિલ બળી જાય છે. એમની આંખમાં મલિન દુઃખની છાયા ભરાઈ બેઠી છે. વાતવાતમાં, આ ઘરની દીવાલોને અને અંદર ફરતી એક નાની ફૂલવેલશી કન્યાને હાસ્યની લખલૂટ છોળોથી હસાવી મૂકનારનું મોં આજ મલકાતું નથી. જમતાં હાથમાં કોળિયો અધ્યર રહી જાય છે ને આંખો શૂન્ય બની હવામાં જડાઈ રહે છે. પાણી પીવા પ્યાલો ભરે છે ને પાણી પીધા વિના જ ઢોળી નાખે છે.

સોળ વરસથી સાથે વણાતી આવેલી બે જિંદગીમાં એટલું એકત્વ આવી ગયું છે કે એ બેને જુદી પાડવાની વાત દેહથી પ્રાણને જુદા પાડવા જેવી વાત લાગે છે. બહારની દુનિયાના કોલાહલથી દૂર માત્ર પોતાની જ સુષ્ટિમાં સંપૂર્ણપણે જીવી રહેલાં એ બે માનવીઓની આંખો જાણે આવનાર ભાવિ સામે ઉજ્જવ બનીને ખોડાઈ ગઈ છે. જિદુનાથને ક્યારેક થઈ આવે છે, ‘ના, શા માટે કલ્યાણીનાં લગ્ન કરવાં?’ ખબર નથી - પણ દૂરથી દોડ્યાં આવતાં સાગરનાં મોજાની જેમ જ બરોબર ધુઘવાટ કરી આ કાર્યને સામે ડિનારે પહોંચી જવા દિલ તરસે છે. કિનારા પર તો છે શું? પથ્થર જ માત્ર, જેને અફણાઈને ભાંગી જવાનું જ કેવળ શેષ રહે છે. છતાંય ઈચ્છા નથી રોકી શકતી, એ અનિવાર્ય પણ લાગે છે. કલ્યાણીનાં લગ્ન થશે જ.

લગ્નનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. આગલે દિવસે કલ્યાણી બારી પાસે ઉદાસ ચહેરે ઊભી હતી. સંધ્યાનાં અજવાણાં આણાં બની ગયાં હતાં. ત્યાં જિદુનાથ થાકેલા દેહે, હાથમાં કેટલીક વસ્તુઓ લઈને ચૂપચાપ દાખલ થયા અને વસ્તુઓ ઠેકાણે મૂકી, ધીરે પગલે કલ્યાણી પાસે આવીને ઊભા રહ્યા.

રૂંરૂં થતા અવાજે કલ્યાણી બોલી : ‘શા માટે આટલી બધી વસ્તુઓ લઈ આવો છો, દાદાજી?’

‘કાલે જ તારાં લગ્ન છે! તું શાશગાર નહિ સરે?’

મ્લાન કંઠે કલ્યાણી બોલી : ‘તમને છોડીને જવું ગમતું નથી, દાદાજી! મનમાં કાંઈક થઈ જાય છે.’

જિદુનાથની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં, મોં ફેરવી લઈને સ્નિગ્ધ કોમળ અવાજે તે બોલ્યા : ‘દીકરી તો સાસરે શોખે ને, બેટા!’

‘કોણ ક્યાં શોખે એની મને ખબર નથી, દાદાજી! પણ તમારા સિવાય તો હું કોઈને ઓળખતી નથી. સાચે જ શું તમે કોઈ અજ્ઞાયા ગામના અજ્ઞાયા લોકોની વચ્ચે મને મૂકીને ચાલ્યા જશો?’

જિદુનાથ હવે રહી શક્યા નહિ. બે હાથ વડે એમણે મોં ઢાંકી દીધું. એમની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં અજ્ઞાયપણે જ ક્યાંકથી સ્નેહનો જે ઝરો ફૂટી નીકળ્યો છે, એનાં નીર પાછાં વાળ્યાં વળાય એમ નથી રહ્યાં. અસહાય, અતૃપ્ત હદ્યની ખાસ એક બુઢી આદમીના પ્રાણને વિહૂવળ બનાવી રહી છે.

*

લગ્નના દિવસે જાનૈયાઓ આવી પહોંચ્યા. ખાસ માણસો નથી. વર સહિત બધાં મળીને કુલ ચાર જણાં છે. જિદુનાથની તબિયત સારી નથી એટલે એ વધુ કાંઈ કરી શક્યા નથી. બહાર કશી ધામધૂમ કે ધમાલનો અભાવ છે. જિદુનાથે કેટલીક મહેનત પછી આ કુટુંબને શોધી કાઢ્યું છે. કુટુંબમાં છે પણ કોણ? એમના જેવાં જ તરણોડાયેલાં છતાં ભક્ર લોકો... યુવક, એની બુઢી મા અને નાની બહેન. એ લોકો બહુ પૈસાદાર નથી પણ ખાનદાન છે. વર છે કાંતિમાન, સંસ્કારી, કુલીન. કલ્યાણી જિદુનાથની પુત્રી નથી એ વાત એ જાણે છે પણ એના પ્રત્યે એણે વિરક્ત દાખવી છે. કલ્યાણી એને ગમી છે. લગ્ન પછી જિદુનાથ પણ પોતાના ઘેર આવીને

જ રહે એવો ઓણો ખૂબ આગાહ કર્યો હતો. જિદુનાથને, કલ્યાણીને કારણે ક્યારેક એવી ઈચ્છા પણ થઈ જતી, પણ એને અનુચ્ચિત સમજીને હૃદયની દુર્બળ લાગણીઓને એમણે દૃઢતાના દોરથી બાંધી લીધી હતી - ને હવે જીવવા જેવી એમની તબિયત પણ ક્યાં હતી?

આખરે લગ્નનો સમય થયો. દિવસો જેના વીત્યા વીતતા નહોતા એની સાંજ તે દી જલદી પડી. જિદુનાથે કન્યાદાન આપ્યું. એમનું શરીર થરથર ધૂજતું હતું.

કલ્યાણીની આંખોમાંથી શ્રાવણધાર નીતરી રહી. એનું હૃદય ભેદીને જાણે સ્વરો બહાર નીકળવા મથી રહ્યા: ‘તમને છોડીને કયાંય નહિ જાઉ-કયાંય નહિ જાઉ, દાદાજી!’ પણ યજ્ઞના ધૂમ્રગોટમાં, એ સ્વરોને આંસુની વરાળ બની ઉડી જવા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ મળ્યો નહિ.

લગ્નની વિધિ સમાપ્ત થઈ ગઈ. નવંપતી જિદુનાથને પગે લાગવા આવ્યાં. બંનેએ જિદુનાથના પગમાં માથું નમાવ્યું. જિદુનાથ પગથી માથા સુધી કંપી ઉઠ્યાં. ભાંગતા અવાજે તે બોલ્યા: ‘સુખી રહો બેટા....’ કલ્યાણીએ એક ઝૂસકું ખાંધું. એના નમેલા માથા પર જિદુનાથનાં આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. દીવાલનો ઓણે આશ્રય લીધો. એની આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં.

કલ્યાણી પાઇઠી ફરી દાદર ઉત્તરવા લાગી. પગથિયાં ઉત્તરતાં-ઉત્તરતાં એ અટકી ગઈ. એણે પાછળ જોયું. કોઈએ છેડો પકડીને થોભાવી કે શું? પણ એ તો પેલી સફેદ બિલાડી હતી - કલ્યાણીની હંમેશાની સાથીદાર. નજર પડતાં જ કૂદકો મારીને દૂર નાસી ગઈ. ‘દાદાજી!... દાદાજી!’ કલ્યાણીના ગળામાં શર્જદો રૂંધાવા લાગ્યા, ‘જવું ગમતું નથી, દાદાજી!’ એનું મન લાખલાખ વાર એકની એક વાત ઘૂંઠી રહ્યું.

સ્ટેશન ભણીના રસ્તા પર વરની સાથે કલ્યાણી ચાલી જતી હતી. જરૂરામાં ઉભો ઉભો જિદુનાથ એ તરફ અનિમેષ જોઈ રહ્યો. અંધારાં ઘેરાં બનતાં હતાં. કલ્યાણી આધીપાઇઠી છાયા જેવી, પડછાયા જેવી બનતી હતી. આખરે જરૂરામાંથી એ દેખાતી બંધ થઈ. જિદુનાથે કપાળ પર હાથ ફેરવીને નીચે ઉત્તરી આવેલા વાળ ઊંચા કર્યા. દક્ષિણ દિશાએથી ફરફરાટ કરતો પવન વહેવા લાગ્યો. દૂરના કોઈ ઘરઅંગણે લગ્નની શરણાઈ ગુંજું ઉડી. હવે કાંઈ દેખાતું નહોતું. ઓળાઓ સરી ગયા હતા. પાછળ રહ્યો હતો ડેવળ સૂનો ઉદાસ અંધકાર.

અંધકારમાં વનજંગલોની વચ્ચેથી રેલગાડી દોડી જતી હતી. ઉભામાં બેઠેલી કલ્યાણી શું વિચારતી હતી એનો એના પતિને ખ્યાલ નહોતો. ક્યારેક-ક્યારેક એ કલ્યાણી સામે નજર ઊંચી કરી, એક મીઠું સિમત વેરી ફરી નજર વાળી લે છે. કલ્યાણીની આંખની અટારીએ આંસુનાં તોરણ બંધાઈ ગયાં છે. સિમતનો ઉત્તર વાળવા જાય છે ને એની આંખ છલકાઈ જાય છે.

આંચકા સાથે એક મોટા સ્ટેશન પર ગાડી ઉભી રહી. અંધકારમાં બતીઓનો પ્રકાશ જબકે છે. ચારે બાજુ ઉતારુઓનો અવાજ અને કોલાહલ સ્વર્ણ જેવાં લાગે છે. આ જંકશન હતું. અહીંથી ગાડી બદલવાની હતી, પણ બીજી ગાડી આવવાને હજુ બે કલાકની વાર હતી. વેઈટિંગ રૂમમાં જઈ સહુએ ઘડીભર આરામ લેવાનો વિચાર કર્યો. કલ્યાણીના વરે એની આંખોમાં આંખો પરોવી, મૃદુ સ્વરે કંઈક કહ્યું. કલ્યાણી કશું સમજી નહિ પણ એને લાગ્યું કે એ થોડીવાર સૂઈ જવાનું કહે છે. એણે ડોંકું ધૂણાવ્યું ને આરામ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બીજાં બધાં પણ સૂઈ ગયાં.

કલ્યાણીની આંખો મીચાઈ નહિ. હૃદયમાં ઉડે ઉડે વેદના થતી હતી. એણે ચારે બાજુ નજર ફેરવી. બીજાં પણ બે-ગ્રાસ ફુટુંબો ત્યાં આરામ કરતાં હતાં. એને અકળામણ થવા લાગી. બે-ગ્રાસ પડખાં ફેરવીને છેવટે ઉડીને એ બહાર આવી.

નિરભ્ર આકાશમાં તારા ચમકી રહ્યા હતા. ચારે બાજુ ધૂટાધ્વાયા ઉતારુઓ પડ્યા હતા. કોઈક જાગતા વાતો કરતા હતા. કલ્યાણી વેઈટિંગ રૂમથી સહેજ આગળ આવીને થોભી ગઈ. ‘દાદાજી શું કરતા હશે?’ એના મનમાં પ્રશ્ન ઉઠ્યો. ‘દાદાજીનું માથું દુખતું હશે?’ એના મનમાં બીજો વિચાર આવ્યો. ‘રાત્રે એમને પાણી કોણ આપશે?’ એનું દિલ બોલ્યું.

સામે થોડા રેંકડીવાળા ઉભા હતા. એમાં એક બુઢો હતો. દેહ પર ચામડી જાણે સંકોચાઈ ગઈ હતી. ‘દાદાજી આવા જ લાગે છે.’ એણે મનમાં જ કહ્યું. વળી એને થયું, ‘દાદાજી અત્યારે શું કરતા હશે?’

પોતાની સામે જોઈ રહેલી આ છોકરીને જોઈને બુઢો રેંકડીવાળો એની રેંકડી લઈને એની આગળ આવ્યો.

તોસો મુસલમાન લાગતો હતો. કોમળ અવાજે એણે કહ્યું : ‘કાંઈ લેશે, મા? આ સફરજન સરસ છે?’ ને એણે બે સુંદર સફરજન સામે ધર્યા. કલ્યાણી એની સામે જોતી ઉભી રહી ગઈ. આવો જ અવાજ એણે પહેલાં ક્યાંક સાંભળ્યો છે. આ જ માયાળુ અવાજ, આવી જ કોમળ નજર. આ બરાબર દાદાજનો જ અવાજ છે. કલ્યાણીને કાંઈ ન બોલતાં શાંત ઉભેલી જોઈ તોસો બોલ્યો : ‘પસંદ ન પડ્યાં? તો આ કેળાં... ખૂબ પાકાં મધ જેવાં ગળ્યાં છે.’ પણ કલ્યાણી હજુય કાંઈ બોલી નહિ. ‘દાદાજ!.... એના મનમાં શંદો ઘૂંટાતા હતા... એટલામાં જ એણે સાંભળ્યુ-‘ચાચાજી!...’ આશ્રયથી એણે અવાજની દિશામાં જોયું. એક નાની આઠક વરસની મીઠી છોકરી તોસા ભણી દોડતી આવતી હતી. પાસે આવતાં જ તોસાએ એને ગોદમાં ઉઠાવી લીધી. ‘ક્યું બેટી?’ એણે એના જ પેલા માયાળુ અવાજે પછ્યું. છોકરી એના કાલા સ્વરે બોલી : ‘માને કહા, ચાચાજ કો બુખાર હૈ - રાત મેં કિરનેસે જ્યાદા બઢ જાયેગા. ઉનકો ઘર લે આ... ક્યું ચાચા, ઘર જાયેંગે ના?’ તોસાએ વહાલથી એના માથા પર હાથ ફેરવતા કહ્યું : ‘હા, બેટી! જરૂર જાયેંગે...’ છોકરીએ તેનો હાથ પકડ્યો, ‘ચાચાજ, આપકે હાથ ખૂબ ગરમ લગતે હૈ....’ તોસાએ એને નીચે ઉતારતાં કહ્યું : ‘હા, બેટી! ઠહર. અભી આતા હું...’

પવનની એક તીવ્ર લહર આવી. તોસાનું તાવવાળું શરીર કંપી ઉઠ્યું. કલ્યાણી દુઃખથી વિચલિત બની ગઈ. ચિત્કાર કરીને એ બોલી : ‘દાદાજ... તમે પણ માંદા છો’ તોસો આ સાંભળીને આશ્રયથી એની સામે જોઈ રહ્યો. કલ્યાણીના ચહેરા પર ગાઢ વેદના જોઈને એ દુઃખ પામ્યો હોય એમ કાંઈક બોલવા જતો હતો એટલામાં જ બીજી બાજુથી એકદમ કોલાહલ સંભળાવા લાગ્યો. થોડા ઉતારુઓ બેઠા થઈ ગયા. કેટલાક સામાન એકઠો કરવા લાગ્યા. બીજી બાજુથી ગાડી આવી રહી હતી.

કલ્યાણી આ બધું જોઈ રહી. દૂરથી ગાડી ધસી આવી રહી હતી. ‘આ ગાડી કઈ બાજુ જશે?’ એણે પેલા તોસાને પૂછ્યું. ‘બાદલપુર.’ પોતાના જ ગામ ભણી ગાડી જઈ રહી હતી. ‘દાદાજને કોણ પથારી પાથરી આપશે?’ વળી એનું મન બોલ્યું. ગાડી આવી પહોંચી. સ્ટેશન પર ચારે બાજુ પાછો અવાજ-કોલાહલ વ્યાપી ગયો. ધક્કામુક્કી કરતાં ઉતારુઓ ચડતા હતા. પેલો તોસો ઉભો થઈ રેંકડી આગળ લઈ જવાનું કરતો હતો. એટલામાં એ અટક્યો. એણે પાછળ જોયું. પેલી છોકરી એના પહેરણની ચાળ પકડીને બોલતી હતી: ‘નહિ ચાચાજ, ઘર ચલો - માને કહા હૈ, બુખાર બઢ જાયેગા - ચલો ના, ચાચાજ!’

કલ્યાણીનું મન હાહાકાર કરી ઉઠ્યું. એની નજર સમક્ષ જિદુનાથનો જીર્ણ થઈ ગયેલો દેહ દેખાવા લાગ્યો. એને થયું, દાદાજ સૂતાં સૂતાં પોતાની પાસે પાણી માગી રહ્યા છે. ક્ષીણ કંઠે આવતો એ અવાજ એના કાન પર પડે છે : ‘કલ્યાણી! બેટા પાણી આપશે?’ એ વિહુવળ બની ગઈ. પેલી છોકરી હજુય તોસાને જેંચી રહી હતી. ‘ઘર ચલિયો ચાચાજ આપકે હાથ ખૂબ ગરમ હોતે જા રહે હૈ!’ સામે ટ્રેન ઉભી હતી. કલ્યાણી હવે થોભી શકી નહિ. ‘આ ગાડી બાદલપુર જાય છે,’ - તોસાનું વાક્ય એને યાદ આવ્યું. પાગલની જેમ એ દોડતી ગઈ. ગાડીનું બારણું ઉધાડી એમાં ચડી ગઈ.

*

અગાસી ઉપરથી જિદુનાથ નીચે આવીને ખાટલા પર બેઠો. પળો બધી જાણે લાંબી લાંબી થવા લાગી. એની છાતી પર દુઃખનો ભાર વધવા લાગ્યો. નીરવ હદ્યસાગરે ઘુઘવાટ કરી નિરંતર જે એનાં ગીત સંભળાવી રહ્યું હતું. વારંવાર મનમાં જેની સુગંધ મહેકી જતી હતી એ ક્યાં છે, રે! ક્યાં છે? ક્યાંય નથી - નથી એના ઘરની ચાર દીવાલોની વચ્ચે - નથી સામે પથરાયેલા મેદાન પર, નથી ઉંચે આકાશમાં, છે માત્ર એના આંસુ નીતર્યાં અંતરની ભીતરમાં. કેટલાય સુંદર દિવસો, શોકસુખની કેટલીય અવસ્થાઓને એણે પોતાના સ્નેહથી અંકિત કરી દીધી હતી તેની મૂળી સ્મરણાસુધા જ માત્ર ઘરને ખૂણેખૂણેથી જરી રહી રહી છે.

જિદુનાથના મનમાં મુંજવા થવા લાગી. રાત પડતી જતી હતી. ઘરમાં અંધારું હતું. સાંજ પડ્યે કલ્યાણી દીવો સળગાવી જતી. રાત પડ્યે કોઈ ખૂણામાં ધૂપસળીની મહેક ફરકી જતી. પ્રેમ ભરપૂર કંઠે આવીને એ પૂછી જતી : ‘દાદાજ, જમવા બેસીશું?’

‘જિદુનાથે બળપૂર્વક બધું હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ દુઃખભરી, મધુર સ્મૃતિનો બોજ એમના મનને તંડિત બનાવી દેતો હતો. એને એ આલિંગી શકતો નથી, દૂર પણ ધકેલી શકતો નથી. હદ્યની નિર્બળ લાગણીઓ જીવનના બળને વિખેરી રહી છે. મન અભાન બનતું જાય છે.

જિદુનાથની આસપાસ અંધારાં ઘેરવા લાગ્યાં. પેલું નાનકનું વ્યાકુળ મોં વારેવારે જાણો કહી રહ્યું હતું : ‘શા માટે મને દૂર મોકલી દો છો, દાદાજી! તમને શું હવે મારે માટે સ્નેહ નથી રહ્યો?’

જિદુનાથનાં હદ્યની વેદના વધવા માંડી. મૃત્યુ પહેલાંની વેદના ઊડી, ઘેરી, ઘૂંટાતી વેદનાનો બોજ એમના પર ખડકવા લાગ્યો. છાતી પર જાણો ગંજના ગંજ ખડા થઈ ગયા. ક્યાંક કલ્યાણીનાં પગલાંનો ઝણકાર સંભળાય છે. શ્વાસ લેવાનું મુશ્કેલ બનતું જાય છે ને બહારની ધૂળવાળી દીવાલો પરથી દૂરદૂરની હવામાંથી સુરભિમય એ સૂરો આવવા લાગ્યા : ‘દાદાજી! ઓ દાદાજી!’ હવે તો નથી રહેવાતું. સિતારના તાર જાણો રણઝણી ઊઠ્યા. જિદુનાથે વ્યાકુળ બની બૂમ મારી : ‘કલ્યાણી!! બેટી?’

દાદર ચડતી કલ્યાણીનું મન પ્રસન્ન થઈ ગયું. આવેગભર્યા, ઉર્ભિથી કંપતા સૂરે એણે ઉત્તર આપ્યો : ‘આવું છું, દાદાજી!...’

જિદુનાથે ઘેરાતી આંખો મહામહેનતે ઊઘાડી. સામે કલ્યાણીને ઊભેલી જોઈ. આઘાતથી એ બેહોશ બની ગયા : ‘ચાલી આવી, કલ્યાણી? વરને છોડીને ચાલી આવી, અભાગી?’

કલ્યાણી કશું સમજી નહિ. પહેલાંની જેમ જ જિદુનાથનું માથું એણે ખોળામાં લીધું ને હળવે હાથે દાબવા લાગી, ‘તમને છોડીને જવું ગમતું નહોતું, દાદાજી! - કેમે કર્યું ગમ્યું નહિ. વચ્ચેથી જ ચાલી આવી. હવે કદી નહિ જાઉં.’

*

અચાનક જંકશન સ્ટેશન પરના આરામધરમાંથી એકાએક રાતે ગુમ થઈ ગયેલી કલ્યાણીને શોધવા બીજે દિવસે સવારે વરપક્ષના લોકો જિદુનાથને ઘરે આવ્યા ત્યારે જિદુનાથના ઠંડા પડતા જતા દેહની પાસે બેઠી બેઠી કલ્યાણી એમનું માથું દબાવતાં મૂઢુ કોમળ કંઠે બોલી રહી હતી :

‘હવે તમને છોડીને ક્યાંય નહિ જાઉં, દાદાજી!’

શબ્દ-સમજૂતી

જીવનની પાનખર વૃદ્ધાવસ્થા, જીવનસંધ્યા ખખડધજ (વૃદ્ધ છતાં) મજબૂત બાંધાનું અનુકૂળ દયા, સહાનુભૂતિ નંદવાઈ ગયેલી તૂટી ગયેલી, ભાંગી ગયેલી સોહામણી સુશોભિત જ્ઞાની છેક જૂનું, ઘસાઈ કે ખવાઈ ગયેલું અવશ પરતંત્ર, લાચાર અસીમ સીમા વિનાનું, વિલીન લય પામેલું, લીન થયેલું જતન સંભાળ, સાચવણી સાન્નિધ્ય પાસે, નજીક અકલ્ય કલ્પના ન કરી શકાય તેવું સંગત સંબંધ, સુસંગત તાણાવાણા વણાટ વખતે તાણેલા લાંબા ઊભા તાર (તાણા) અને આડા તાર (વાણા), (અહીં) સ્નેહબંધનના તાણાવાણા મલિન મેલી લખલૂટ પુષ્કળ એકત્વ એક હોવાપણું, એકતા ઉજ્જવલ વેરાન અતૃપ્ત અસંતુષ્ટ વિહ્લ્લવળ બાવરું, આતુર ભદ્ર (અહીં) સભ્ય, ખાનદાન વિરક્ત અનુરોગ કે સ્પૃહા વિનાનું નિરબ્ર અભ્ર (વાદળાં) વગરનું બુખાર (હિં) તાવ ફિરનેસે (હિં.) ફરવાથી વિચલિત આસ્થિર, હાલતું ચિત્કાર ચીસ ક્ષીણ નબળું, (અહીં) ધીમું નીરવ અવાજ વગરનું, શાંત નિરંતર સતત, હંમેશ તંડિત તંદ્રાવાળું, સુસ્ત વ્યાકુળ બાવરું, ગબરાયેલું અભાગી કમનસીબી

રૂઢિપ્રયોગ

મોં પડી જવું ઝંખવાણું પડી થવું મન ભ્લાન થઈ જવું બિન્ન-ગમગીન બની જવું આંખોમાંથી શ્રાવણધાર નીતરવી ખૂબ જ રડવું મન હાહાકાર કરી ઊઠવું ખૂબ જ ઉદ્દેગ થવો છાતી પર ગંજ ખડકાઈ જવા ખૂબ જ ઉપાધિમાં મુકાઈ જવું

1. નીચેના દરેક પ્રશ્નો એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) જિદુનાથે એમની તમામ મિલકત શામાં વાપરી નાખવાનું નક્કી કર્યું ?
- (2) લગ્ન માટે આવેલા યુવકના કુટુંબમાં કેટલાં સભ્યો હતાં ?
- (3) યુવક પૈસાદાર નથી, પણ કેવો છે ?
- (4) વેઈટિંગરુમની બહાર કલ્યાણીને દાદાજી જેવું કોણ દેખાયું ?
- (5) જિદુનાથના મનને કોણ તંત્રિત બનાવી દેતું હતું ?

2. નીચેના દરેક પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) વૃદ્ધ હોવા છતાં જિદુનાથ શા માટે ખૂબ દોડ્યામ કર્યા કરતા હતા?
- (2) નદીકિનારેથી મળી આવેલ બાળકને જિવાડવા અને ઉછેરવા માટે જિદુનાથે શું કર્યું?
- (3) કલ્યાણી લગ્નનો અર્થ બરાબર સમજતી ન હતી તેનો ઘ્યાલ શા ઉપરથી આવી શકે છે?
- (4) જિદુનાથે કેવા પરિવારમાં કલ્યાણીનું લગ્ન ગોઠવ્યું?
- (5) રેંકડીવાળા ડેસાને જોવાથી કલ્યાણીના મન પર શી અસર થઈ? એણે શો નિર્ણય લીધો?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) કલ્યાણીના લગ્નની તારીખ નક્કી થયા પછીના જિદુનાથના મનોભાવોને વર્ણવો.
- (2) કલ્યાણીના લગ્ન પછીની જિદુનાથની વેદના અને તેનું પરિણામ વર્ણવો.
- (3) કલ્યાણીનું પાગાલેખન કરો.

4. નીચેનાં વાક્યોનો મર્મ સમજાવો :

- (1) જાણો બાળકના જીવનનાં મૂલ્ય માબાપની કાયદેસરતા પર જ અવલંબેલાં હતાં, જીવનનો જીવન તરીકે ત્યાં કોઈ સ્વીકાર નહોતો.
- (2) સાનિધ્યમાં જેનું સ્વરૂપ નહોતું સમજાયું એને આજ વિદ્યાયની વેદના-જવાળાના અજવાળામાં એ સ્પષ્ટપણે સમજ રહ્યા છે.
- (3) દિવસો જેના વીત્યા વીતતા ન હતા એની સાંજ તે દી જલદી પડી.

વિદ્યાર્થીપ્રિવુત્તિ

- પિતા-પુત્રીની વાર્તાઓ ભેગી કરીને સમૂહમાં વાંચો.
- દીકરીના સાસરવાસ જવા અંગેનાં ગીતો કે કાવ્યો એકઠાં કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘જીવનની પાનખર હવે આવી પહોંચી છે, સુક્કા થઈ ગયેલા આ ખખડ્યજ વૃક્ષને ફળી પડવાને હવે વાર રહી નથી. એવે ટાણે જ જાણો અચાનક પાણી સીંચી-સીંચીને એમને કોઈ નવજીવન આપવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યું છે...’

આ રૂપકાત્મક વર્ણન તમે ધ્યાનથી વાંચો. અહીં ખરેખર તો વૃક્ષની વાત થઈ રહી હોય તેવું લાગે છે પણ

‘જીવનની પાનખર’ એટલે જીવનનો અંત ભાગ. આમ વૃદ્ધાવસ્થામાં સારી સેવાચાકરી પામવાની વાત તમને તરત જ સમજશે.

‘મારાથી સાથે ન અવાય, બેટા’ જિદુનાથ સ્નેહકરુણ કંઠે બોલ્યા.

● સંસાર જીવનની આંટીઘૂંટીથી અજાણ એવી કલ્યાણી દાદાજીને પણ પોતાની સાથે સાસરે આવવાનું કહે છે ત્યારે જિદુનાથને પોતાની નાદાન દીકરી પર સ્નેહ-હેત થાય છે. સાથે સાથે દ્યા પણ આવે છે એ બતાવવા સર્જકે ઉપરના વિધાનમાં ‘સ્નેહકરુણ કંઠે’ લખીને બેય બાબતને એકસાથે વણી લીધી છે.

‘....નંદવાઈ ગયેલી આશાએ એ પાછા ફર્યા ત્યારે બપોર પડી ગઈ હતી.’

● આપણે સામાન્ય રીતે સવાર પડી, સાંજ પડી, રાત પડી, એમ કહેતા-લખતાં હોઈએ છીએ પણ ‘બપોર પડી’ એમ લખતા કે બોલતા નથી અહીં ખરેખર ‘બપોર થઈ ગઈ હતી’ એમ હોવું જોઈએ.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

● આટલું કરો : જિદુનાથની સ્વગતોક્રિત લખો અને ભજવો.

